

УДК 94(477.8-22)“1921/1939”

Віталій ВИЗДРИК

ЗМІНИ У СТРУКТУРІ СЕЛЯНСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ГАЛИЧИНИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Проаналізовано структуру селянського землеволодіння, охарактеризовано аграрну політику Другої Речі Посполитої у трьох воєводствах Східної Галичини, що дає змогу оцінити ефективність сільськогосподарського виробництва в різних категоріях господарств.

Ключові слова: Східна Галичина, аграрна реформа, землеволодіння, суспільно-політичні процеси.

Одними з найважливіших соціально-економічних показників, що характеризують наслідки аграрної політики Другої Речі Посполитої у трьох воєводствах Східної Галичини, є зміни щодо розміру господарств, які відбулися у структурі землеволодіння. Аналіз цих перетворень засвідчує результати перерозподілу й міру задоволення потреби в землі безземельних і малоземельних господарств, ступінь обмеження великого землеволодіння. Також дає змогу оцінити ефективність сільськогосподарського виробництва в різних категоріях господарств та ступінь проникнення капіталістичних відносин в економіку галицького села.

Проаналізуємо структуру селянського господарства краю за площею у 1921 та 1931 рр. На ґрунті регіонального зіставлення відомостей перепису 1921 р.¹ та даних статистики за 1931 р. про землеволодіння одноосібних селянських господарств², які узагальнили працівники Інституту економіки східних земель Польщі (див. таблицю), можна дійти висновку про відповідні соціальні зрушення серед селянства краю в досліджуваний період.

¹ Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej, 1925/26. – Warszawa: GUS, 1927. – R. 4. – S. 109–111.

² Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dnia 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. Województwo Tarnopolskie. – Warszawa, 1923. – T. 15. – S. 5; Statystyka Polski. Seria C: Struktura posiadania mniejszej własności rolnej na Ziemiach Wschodnich (według danych Statystyki Produkcji Rolnej z 1931). – Lwów, 1938. – Z. 8: Województwo Lwowskie. – S. 1.

Структура господарств за величиною земельного наділу у Східній Галичині в 1921 та 1931 рр.

Розмір господарств, га	1921 р.				1931 р.			
	Кількість господарств	%	Площа		Кількість господарств	%	Площа	
			га	%			га	%
0–2	505 955	57,6	520 680	23,3	394 638	41,6	400 918	13,1
2–3	144 280	16,4	365 220	16,3	178 509	18,8	431 443	14,1
3–5	132 125	15,1	514 504	23,4	195 462	20,6	744 014	24,3
5–10	77 305	8,8	525 724	23,5	142 681	15,1	947 158	30,9
10–20	15 402	1,8	198 835	8,9	31 307	3,3	398 166	13,1
20–50	3 628	0,4	108 234	4,8	5 003	0,5	138 591	4,5
Усього	878 695	100	2 233 197	100	947 600	100	3 060 290	100

За десятиріччя кількість селянських господарств всього краю зросла на 68 905 дворів, що відбулося внаслідок подальшого здрібнення селянського землеволодіння та реалізації земельної реформи, яка викликала зміни фактично в усіх групах селянських господарств.

Отже, у Східній Галичині загальна кількість карликових господарств (0–2 га) зменшилася на 105 037 (16%). Характерно, що в соціально-економічному сенсі ці господарства репрезентують тип сільськогосподарських робітників із parcelою або наділом, які здобували засоби для свого самозабезпечення здебільшого поза господарством. Саме вони були головним джерелом постачання працівників для великих земельних господарств і промислових підприємств. Це зумовлене тим, що сільськогосподарські робітники під час сусідської parcelації земельних угідь їхніх роботодавців переважно купували parcelу або прирізку в борг. Згідно із земельним законодавством, великі землевласники закріплювали за своїми маєтками робочу силу наймитів, вирішуючи важливу проблему “земельного голоду” селян регіону.

Щодо інших груп дворів східногалицького села, виявляємо абсолютне й відносне зростання кількості селян-власників переважно завдяки реалізації земельної реформи і, зокрема, насадження тут господарств польських колоністів та зміцнення фермерських господарств.

Частка дрібних господарств (2–5 га) у 1931 р. зросла на 87 566 (а це 39,4% загальної кількості великоземельних господарств (20–50 га)), а середньоземельних (5–10 га) – на 6,3% (15,1% господарств до 50 га). Чимало дворів у цій групі переростали в господарства фермерського типу. Середній розмір такого господарства становив у 1921 р. – 6,8 га, а в 1931 р. – 6,6 га. Характеризуючи ці господарства, зазначимо, що вони існували завдяки праці їхніх власників і майже без залучення додаткової робочої сили. Частина продукції, яку вирощували в господарстві, постачали на ринок, насамперед молоко, масло, рідше – збіжжя. Проте, попри збільшення кількості господарств, відбулося зменшення їхнього середнього розміру на 0,21 га. Частка групи фермерів із площею від 10 до 50 га за десятиріччя зросла на 1,6%.

І цій групі господарств було властиве зменшення середнього розміру земельних площ: одне великоземельне господарство у 1921 р. пересічно володіло 29,8 га, у 1931 р. – 27,7 га (зменшилося на 2,1 га).

Якщо в середньоземельних господарствах (10–20 га) використовували працю власників та членів їхніх сімей, інколи залучаючи найманих робітників, то у великоземельних (20–50 га) переважно працювали наймані робітники, а вироблену продукцію реалізовували на ринку. Окрім цього, господарі зазвичай були добре обізнані в різних галузях сільського господарства та застосовували техніку. Завдяки земельній реформі і, зокрема, польській аграрній колонізації ці категорії господарств, за малим винятком, збільшилися.

Отже, у східногалицькому селі велику групу сформували малоземельні селянські господарства (2–5 га), яка разом із карликовими і парцельними господарствами до 2 га становила понад $\frac{3}{4}$ усіх селянських дворів краю.

Особливістю економіки Східної Галичини був слабкий розвиток промислового виробництва регіону, а відтак, дуже обмежений відплив до міст зайвих робочих рук із села, аграрне перенаселення та гостра нестача землі в сільській бідноті. Суттєва перевага дрібних і найдрібніших селянських господарств в аграрному секторі була вигідна і для земельної олігархії, яка використовувала нужденне становище селян у своїх інтересах. Отже, з одного боку, власники фільваркових господарств, маючи виробничо-технічну й економічну перевагу над селянським, очолювали аграрний розвиток, а з іншого – були основним носієм залишків середньовіччя, гальмуючи виробничо-технічний і соціально-економічний прогрес у селянському господарстві.

Щодо кількості земельних площ у селянських господарствах, то дані переписів засвідчують, що частка землі дворів із ділянкою або наділом до 2 га у Східній Галичині не тільки не зросла, а й зменшилась на 119 762 га (23%) через неспроможність сільських наймитів придбати парцельні ділянки. У 1921 р. 12% селянських дворів краю мали до 0,5 га землі, чверть якої використовували під дрібні городи³. Вирощеної на цих клаптиках продукції часто не вистачало для споживання сім'ї, тому селянські господарства з мізерною ділянкою і без неї були постійним джерелом найманої робочої сили для власників фільварків і фермерських господарств. Господарювання на невеликих клаптиках землі було для їхніх власників тільки допоміжним заняттям, а основним – наймання на роботу поза своїм господарством.

У групі дрібних господарств (2–5 га) земельна площа збільшилася на 295 733 га. Виділімо в цій групі сільськогосподарських робітників із парцелюю до 3 га, які володіли 14% усіх земельних угідь господарств до 50 га, у середньому на одне господарство припадало 2,4 га. Отже, власники цих парцел основним джерелом свого існування вважали роботу за наймом, а власним господарством займалися тільки принагідно.

Категорію робітників із наділом або парцелюю поповнювали розорені селяни та наймані сільськогосподарські робітники, які придбали дрібні земельні ділянки під час сусідської парцеляції. Вони, з одного боку, мусили продавати свою робочу силу, чим були пов'язані з капіталістичним виробництвом, а з іншого – зі своїм натуральним господарством. Цей соціально-економічний прошарок українських селян представляли ординарії, столовники, халупники, сезонники та ін. Проте не можна

³ Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej, 1925/26. – R. 4. – S. 109–111.

вважати кожного сільського бідняка, який володів невеличким клаптиком землі, представником окремої верстви сільських робітників із наділом або парцелою. В умовах гострого аграрного перенаселення на західноукраїнських землях формування групи робітників із наділом відбувалося здебільшого через розорення дрібного селянства. Земельна реформа лише на якийсь час сповільнила цей процес у Східній Галичині.

Водночас із утворенням нових господарств підприємницького типу, які не завжди мали великі земельні ділянки, прогресувало зuboжіння бідних селян, яке виявилось у процесі здрібнення селянських господарств і перетворення їхніх власників на сільськогосподарських робітників. Прикріплення сільських наймитів до парцел не тільки не поліпшувало їхнього становища, а, навпаки, посилювало залежність від власників мастків і фермерів.

За умов збереження великого фільваркового землеволодіння, аграрного перенаселення й обмеженої можливості знайти постійну роботу поза власним господарством здрібнення сільськогосподарських виробників посилювалося і поглиблювалося із розвитком аграрного капіталізму. Характерним явищем цього часу була еміграція українського селянства до різних країн світу, чому активно сприяли урядові кола Варшави, створюючи розгалужений еміграційний апарат⁴.

Дані офіційної статистики свідчать про стійке зменшення середнього розміру площі селянських господарств в усіх групах дворів трьох воєводств Східної Галичини, але найбільше здрібнення властиве групі найменших господарств. Аграрне законодавство Польщі декларувало першочергове забезпечення фільварковою землею під час сусідської парцеляції найбідніших верств селян, насправді ж виконання законів земельної реформи обмежувалося фактично тільки наділенням тієї частини сільськогосподарських робітників, які були необхідні для обслуговування фільварків, а сільська біднота залишалася поза участю в парцеляційному процесі і могла придбати землю практично лише на вільному ринку за спекулятивною ціною.

Аграрна реформа не розв'язала головної проблеми українського селянства міжвоєнного періоду – земельного дефіциту. У Східній Галичині процес зменшення в карликових господарствах із площею до 2 га їхнього пересічного землеволодіння порівняно з іншими групами був найбільшим і становив на 1931 р. майже 42% загальної кількості селянських господарств регіону. Ця цифра характеризує масштаби здрібнення найчисельнішого і найбіднішого прошарку галицьких селян.

Низькі ціни на сільськогосподарську продукцію та конкуренція з боку великих самодостатніх господарств зумовили те, що інші господарства регіонів, зокрема дрібноселянські, також здрибнювалися головню через сімейні розділи, щоб таким чином вижити під егідою сімейної кооперації. Щодо зменшення середнього розміру землеволодіння більших за площею груп самостійних господарств, то це було своєрідним засобом раціоналізації господарювання в демографічно-економічних умовах Східної Галичини. Однією з причин штучного здрібнення земельної площі в заможних селян стало їхнє намагання послабити тягар прогресивного поземельного податку та інших поборів, які визначали на основі ставок поземельного податку.

Поземельний податок становив фіксований відсоток від земельного кадастру, який ще в 1869 р. окреслила влада Габсбурзької монархії, окремо для орних земель,

⁴ Качараба С. Еміграція з Західної України 1919–1939 / С. Качараба. – Львів: Львівський національний університет імені І. Франка, 2003. – С. 38.

луків, пасовищ та лісів, що за якістю придатної землі поділяли на вісім категорій. У міжвоєнний період в умовах політичного правління польської держави землі селян було записано в 1–5-й розряди, землевласників – у 6–8-й розряди, хоч історично їхня якість була набагато кращою.

Відомо, що на початку ХХ ст. селяни платили 1,43 крони податку з 1 га землі, а власники маєтків – 1,17 крони⁵. Така ситуація зберігалася до грошової реформи 1924 р. Але незадовго до стабілізації злотого 15 червня 1923 р. сейм прийняв закон про введення дегресії для господарств, які сплачували податки в межах до 35,2 злотих, тобто для більшості селян, які мали 5 га землі, і прогресії для тих, хто сплачував понад 106 злотих податку, земельна площа яких була більша як 15 га. Розмір прогресії залежно від величини та якості землі становив від 10 до 100%⁶.

Уже в 1928 р. у сеймі вийшов новий закон, за яким поземельний податок зріс удвічі, нижню межу прогресії було встановлено на 212 злотих, а верхній рівень дегресії знижено до 18,7 злотих. Отже, поземельний податок був нарахований для малоземельного селянства і середніх господарств у розмірі 60 млн злотих, а для багатого селянства і власників фільварків – 40 млн злотих⁷. Якщо для оплати податків з гектара землі перед Першою світовою війною галицькому селянинові потрібно було 45 кг жита, то в 1931 р. – 250 кг⁸. Унаслідок такої податкової політики польської влади $\frac{2}{3}$ поземельного податку платили малоземельні і середньоземельні селяни, а великі землевласники і фермери тільки $\frac{1}{3}$.

Вихід із такої ситуації, на думку одного із польських дослідників історії села Є. Міхаловського, вбачали в поділі земельних володінь на частини і переписування їх на членів сім'ї, що стало загальним явищем, і завдяки чому багатоземельні селяни домоглися зниження сум поземельного податку на половину⁹. Внаслідок такого родинного розподілу у фермерських господарствах створювалася лише видимість зменшення землеволодіння, фактично це була сімейна кооперація, яка в офіційній польській статистиці одержала назву “землеробське об'єднання”.

Свої думки з приводу причин здрібнення та розшарування селянських господарств висловлювали й інші польські дослідники. За словами В. Станевича, “ріст населення і злидні викликають поділ господарств і роздрібнення землі, а певний добробут, одруження (прийми) й еміграція, навпаки, гальмують здрібнення селянської власності”¹⁰. На думку Є. Міхаловського, неможливі господарства безперешкодно ділились і розпорозувались, а їхні власники поповнювали групу сільських робітників із наділом, натомість багате селянство, не надто чисельне з огляду на поширене в Малопольщі роздрібнення земель, утримувало свої позиції через шлюбні союзи всередині групи й обмеження кількості нащадків, вони докуповували землю завдяки

⁵ Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych: wydane przez Krajowe Biuro. – Lwów, 1905. – Т. 20, з. 3. – С. 82.

⁶ Janowski R. Kwestia włościańska w Polsce / R. Janowski. – Moskwa: GWL ZSSR, 1929. – С. 107–108.

⁷ Ibidem. – С. 109.

⁸ Бараба Г. Податки й кари на Західній Україні та їх колоніальний характер експлуатації / Г. Бараба // Західня Україна. – 1931. – № 10. – С. 75.

⁹ Michałowski J. Wieś nie ma pracy. Wywiad społeczny w powiecie Rzeszowskim / J. Michałowski. – Warszawa: Wyd-wo zasiłku Funduszu pracy, 1935. – С. 35.

¹⁰ Staniewicz W. Matujcy Bolondziszki, wies powiatu Lidzkiego / W. Staniewicz. – Wilno: Gebethner & Wolff, 1923. – С. 31.

рентабельності виробництва¹¹. Отже, він робить висновок, що межу між сільськими підприємцями і власниками карликових та дрібних господарств визначили “два методи господарювання: капіталістичний і натуральний”¹². У той час, як багатий селянин, “збільшуючи затрати капіталу і праці, прагнув будь-якою ціною максимально експлуатувати свою землю, збільшувати її площу, інтенсифікувати; переходив до виробництва найбільш рентабельних продуктів, то інша група (безземельні та малоземельні селяни – *В. В.*), намагаючись задовольнити максимум своїх найпримітивніших потреб у власному господарстві, усі зусилля й експансію спрямовувала на одержання праці поза ним. Процес пролетаризації більшості сільського населення, який осилився на господарській основі, поглиблював суспільну різницю між цими групами, готуючи, окрім цього, ґрунт для радикалізації селянства”¹³.

У здібненні селянського землеволодіння як процесові демократизації аграрного устрою відомий економіст *В. Грабський* вбачав не тільки зв’язок поміщицького фільварку та дрібних і найдрібніших господарств селян, а доводив, що останні “мають у Польщі господарську життєвість значно більшу, аніж господарства в Радянській Росії чи навіть у Швейцарії”¹⁴, що тип дрібного господарства у Польщі наближений до капіталістичного Заходу і докорінно відрізняється від Сходу¹⁵. Проте головною причиною здібнення селянських господарств у міжвоєнний період було аграрне перенаселення в умовах промислово-економічної відсталості краю, що зумовлювало зубожіння селян та змушувало їх шукати засоби до існування поза власним господарством.

Вплив економічної кризи 1929–1933 рр. посилив майнове розшарування селянських господарств. Розорилися здебільшого дрібні землероби з ділянкою від 2 до 3 га, саме їхні двори були збитковими, усі більші за площею господарства залишалися прибутковими. На гектар земельної площі чистий середньорічний прибуток у 1931–1935 рр. дорівнював у групі 3–5 га – 18,5 злотих; 5–10 га – 26,25 злотих; 10–15 га – 28,83 злотих; 15–30 га – 22,13 злотих¹⁶. Ці дані дають підстави для висновку, що не тільки серед багатоземельних селян, а й з-поміж дрібних господарств були товаровиробники, які одержували прибутки зі свого господарства в умовах економічної кризи та депресії. Скорочуючи витрати виробництва і насамперед різко зменшуючи оплату найманої праці, фермерські господарства зуміли зберегти свою прибутковість.

Наслідком економічної кризи було, з одного боку, банкрутство й ліцитація, примусовий продаж землі та іншого майна неплатоспроможних землеробів, а з іншого – своєрідна “раціоналізація” селянських господарств. Із метою зменшити податки і борги, які збільшилися впродовж кризових років господарства, використовували сімейну кооперацію. На цьому тлі поглибився процес вимушеного здібнення селянського землеволодіння. Порівнявши дані за 1931–1934 рр. про

¹¹ *Michalowski J.* *Wież nie ma pracy...* – S. 64.

¹² *Ibidem.*

¹³ *Ibidem.* – S. 65.

¹⁴ *Grabski W.* *Wież i folwark: drobne i duże gospodarstwa rolne ze stanowiska ekonomicznego* / *W. Grabski.* – Warszawa, 1930. – S. 39.

¹⁵ *Ibidem.* – S. 89–90.

¹⁶ Державний архів Львівської області. – Ф. 1. – Оп. 10. – Спр. 901. – Арк. 63; Державний архів Тернопільської області. – Ф. 144. – Оп. 1. – Спр. 1369. – Арк. 8.

зміни землеволодіння селян сільськогосподарського Кам'яно-Струмилівського повіту Львівщини, виявляємо, що за три кризові роки кількість господарств із площею до 2 га зросла на 35,5%, у групі 2–5 га – на 8,3%, 5–10 га – 4,7%, а площею 10–50 га зменшилась на 2,1%¹⁷. Вражають швидкі темпи дрібнення селянських господарств, зокрема найменших. Таке ж явище характерне для приміського Львівського повіту та інших місцевостей із промисловими осередками і без них. Певна частка парцельних господарств виникла внаслідок сусідської парцеляції, коли сільськогосподарські робітники набували дрібні ділянки. Але головною причиною прискороеного економічною кризою дрібнення селянських господарств, передусім незаможних, усе ж було прагнення їхніх власників захистити себе від податкового знищення, використовуючи сімейне кооперативне об'єднання як прикриття. Саме в такій господарській формі дрібнення господарств виявилася т. зв. кооперативна консолідація селянського землеволодіння в умовах кризи та наступної стагнації.

Зазначмо, що мета дрібнення господарств різних економічних типів була дещо відмінною: власники дрібних господарств прагнули шляхом удаваного розпоршення і формального об'єднання в сімейні кооперації захистити своє існування, а заможні верстви намагалися захистити свої прибутки від податкового чиновника у сімейній кооперації. Формально об'єднуючи господарство корінного власника і ділянки членів його родин, вони юридично ставали різними суб'єктами для пільгового оподаткування їхньої земельної власності.

Неабияке наукове зацікавлення для дослідження еволюції селянського землеволодіння викликають матеріали Інституту суспільного господарства Польщі, який методом вибіркового анкетування обстежив зміни в аграрній структурі 1286 селянських господарств Східної Галичини. Упродовж 1920–1934 рр. у землеволодінні господарств, у яких проводилося анкетування, відбулися такі зміни: земельна площа 42,8% селянських дворів не зазнали жодних змін, 38,5% – змінили свою площу, із яких 18,7% становили новостворені господарства. При цьому землеволодіння інших домогосподарств, окрім новостворених, переважно зменшилося. Щодо господарств, земельна площа яких протягом цих років зросла, то, за даними працівників Інституту, джерелами збільшення їхнього землеволодіння в південно-східних воєводствах були: одруження – 11,9% загальної площі приросту, парцеляція поміщицької землі – 25,8%, купівля землі на вільному ринку – 61,6%, ліквідація сервітутів – 0,7%¹⁸. Ці цифри свідчать про те, що концентрація землі в господарствах ринкової орієнтації відбувалася головно внаслідок земельної реформи і купівлі землі на вільному ринку, а шлюбні зв'язки були тільки другорядними. Однак приріст землеволодіння в обстежених господарствах, як і в усіх інших, був значно меншим за площу, роздроблену між селянами внаслідок сімейних поділів та інших причин, пов'язаних із посиленням процесу пролетаризації та зубожіння бідніших верств. Отже, у процесі реалізації земельної реформи відбувався процес концентрації землі у фермерських господарствах, а також переходу її від неплатоспроможних дрібних власників за борги до держави та лихварів. Темпи зростання площ фермерських господарств, хоч і були меншими за дрібнення землі у

¹⁷ Statystyka Polski. Seria C: Struktura posiadania mniejszej własności rolnej na Ziemiach Wschodnich... – S. 8.

¹⁸ Struktura społeczna wsi polskiej. – Warszawa: Instytut Gospodarstwa Społecznego, 1937. – S. 133.

незаможних селян за абсолютними вимірами землеволодіння, проте мали важливі соціально-економічні наслідки для капіталістичної аграрної еволюції.

Отже, новостворені господарства площею 0–0,5 га становили 6,3% усіх новостворених господарств; 0,5–2 га – 47,9%; 2–5 га – 35,8%; 5–10 га – 7,9%; 10–20 га – 1,7%; 20–50 га – 0,4%. Упродовж 1920–1934 рр. 85,8% новостворених господарств виникли за допомогою родинних поділів, на відміну від центральних та західних воєводств Польщі, де 80% нових господарств з'явилися внаслідок аграрних реформ, купівлі землі на вільному ринку й оренді. Родинні поділи стали особливо частими під впливом кризи й відображали прагнення господарів зменшити тиск податків та різних поборів шляхом створення сімейної кооперації¹⁹. Ці дані засвідчують, що більшість нових селянських господарств на кресах володіла правом приватної власності або оренди такими клаптиками землі, які не давали змоги їхнім власникам самостійно господарювати. Водночас з'явилось чимало нових дворів багатих селян, частка яких серед новостворених господарств становила не менше як 2,1%, де активно насаджували великі господарства ринкової орієнтації польських військових і цивільних колоністів.

Характер виникнення нового господарства визначав і величину його земельної площі. Зокрема, найбільший розмір землеволодіння мали господарства, створені внаслідок реалізації земельної реформи: середня площа господарства, що виникло на основі сусідської парцеляції та колонізації у Східній Галичині, становила 8,5 га, і навпаки, найменша площа була в тих господарствах, які з'явилися внаслідок сімейних розділів, і дорівнювала 1,9 га²⁰.

Отже, можемо підсумувати, що коливання розмірів земельного володіння господарств виражали дві тенденції в еволюції селянського землеволодіння: помітні ознаки концентрації землі в заможних господарствах та занепад і обезземелення господарств незаможних селян. Розшарування селянських господарств за розмірами землеволодіння було зумовлене не тільки державною аграрною політикою міжвоєнного періоду, а й місцевими природно-географічними, демографічними й агрокультурними умовами різних землеробсько-економічних районів Східної Галичини.

Vitaliy Vyzdryk. Changes in the structure of peasant land tenure Galicia in the interwar period

The article analyses structure of peasant land tenure, agricultural policy characterized the Second Polish Republic in three provinces of Eastern Galicia, which makes it possible to evaluate the effectiveness of agricultural production in different types of farms.

Key words: Eastern Galicia, agrarian reforms, land tenure, socio-political processes.

¹⁹ Ibidem. – S. 127.

²⁰ Ibidem. – S. 126.